

Een Huis om te Bewaren

De ontstaansgeschiedenis 1840-1848, van het strafcellengebouw gelegen ten noorden van het Pesthuis in Leiden, in de volksmond: de Vrouwengevangenis

H. van Hoogdalem *

“Al de privaten in de cellen hebben het groote gebrek, dat, zonder eenige moeite of inspanning, door dezelve van de eene cel tot de andere, kan gesproken, ja zelfs gefluisterd worden, wijl er geene de minste afsluiting of afscheiding onderling bestaat”.

Aldus rapporteert “Uwer Excellenties onderdanige en zeer gehoorzame dienaar: Is. Warnsinck, Architect op 25 juni 1846 aan de Minister van Justitie over het door hem op 4 april 1846 geinspecteerde Huis van Arrest te Almelo. (bron 1)

De rol van bouwkundigen bij het bestrijden van de misdadigheid

Tot ver in de 19de eeuw tastten medici in het duister omtrent de oorzaken en verspreidingsmechanismen van besmettelijke ziekten. Nog in 1872 schrijft Dr. L. Ali Cohen, inspecteur voor het geneeskundig staatstoezicht:

“ Het nagaan der wijze, waarop epidemieën zich ontwikkelen en dikwijls van de eene landstreek naar de andere als 't ware overslaan, heeft geleid tot het geloof aan het bestaan van geheel bijzondere, eigenaardige, oorzakelijke momenten, die men malaria-of miasma- en contagium noemt. Een miasma, meent men, is een luchtbederf, ontstaan door tellurische of atmosferische invloeden of door de normale scheikundige omzetting van de plantaardige of dierlijke stoffen der natuur; – een contagium daarentegen is iets, dat zich bepaaldelijk in het ligchaam van mensch of dier uit eenig ziekteproces ontwikkelt en dan verder in staat is, dezelfde ziekte aan andere mee te deelen.” In een voetnoot geeft hij zelf kritiek op deze “theorie”: “...het woord “miasma”... drukt dus eenkel een denkbeeld uit en geeft hoogstens eene onbestemde, hypothetische verklaring van hetgeen men nog niet weet, en het woord contagium evenzeer”. (bron 9) Niettemin waren de gezondheidsmaatregelen, die uit deze theorie voortvloeiden, zoals overvloedig ventileren, ontsmetten en reinigen tegen miasmatische besmetting en het in afzondering plaatsen van besmette patiënten en daarmee hun contagium redelijk effectief. Tijdens de industriële revolutie vatte het idee post dat ook misdadigheid behoorde tot de besmettelijke ziekten, welke via communicatie (“moral contagion”) van doorgewinterde misdadigers makkelijk op jonge deugnieten kon overslaan. Het was dus zaak om te verhinderen dat in de gevangissen

misdadigers op enigerlei wijze met elkaar zouden kunnen communiceren.

Daartoe waren in de Verenigde Staten twee rivaliserende stelsels ontwikkeld, naar de plaatsen van oorsprong, respectievelijk: het Auburnse en het Pennsylvanische genoemd. In het in Auburn toegepaste systeem, ook wel het “silent system” genoemd werd het de, groepswijze opgesloten, gevangenen verboden met elkaar te spreken, op welk verbod met stokken en zwepen toegeruste bewakers toezagen. In het Pennsylvanische systeem, werden de gevangenen in afzonderlijke cellen opgesloten en onderhielden zij slechts “gezondmakende contacten” met bewaarders, onderwijzers, werkmeesters, en stichtende woorden van de predikant.

In het begin van de 19de eeuw werd er in alle westerse landen hevig gedebatteerd tussen voor -en tegenstanders van beide systemen, ook in het Nederlandse parlement (bron 8), waarbij het feit dat het Pennsylvanische systeem kostbare investeringen in speciale gevangenisgebouwen vergde een niet onbelangrijk argument van de tegenstanders ervan vormde.

Bouwkundigen stelde de theorie van de “moral contagion” voor grote uitdagingen:

Hoe gevangenen te voorzien van overvloedige ventilatie en andere hygienische voorzieningen (waterleiding en toiletten), maar tevens te verhinderen dat deze voorzieningen “misbruikt” zouden worden voor onderlinge communicatie en dus besmetting.

In dit licht moet bovenstaande hartekreet van Warnsinck begrepen worden, die vanaf zijn benoeming als adviseur voor de “cellulaire gevangnissen” op een soort persoonlijke “Lekken en kierenjacht” in vele nederlandse gevangnissen ging. In zijn uitvoerige rapportages aan de minister signaleert hij velerlei mogelijkheden voor de gevangenen om via ramen en pijpen met elkaar te communiceren en worden al zijn suggesties voor verbeteringen door dit perspectief beheerst. Wie was deze Warnsinck, welke functies bekleedde hij, welke rol heeft hij gespeeld bij de introductie van het cellulaire gevangenisstelsel in Nederland, en in het bijzonder bij de totstandkoming van de Leidse gevangenis.

Warnsincks achtergrond en opleiding

Geboren in 1811 te Amsterdam als zoon van een dichter en een tekenares werd hij gevormd in een artistiek milieu. Vanaf 1825 volgde hij lessen in natuur- en werktuigkunde bij

J. Jonkhert. Daarna legde hij zich door middel van privé-onderricht toe op de bouwkunst. Hij kreeg les in theoretische vakken van Jan de Greef en ontving praktische scholing van J. Jansen, onderdirecteur van Publieke Werken te Amsterdam. Familiekapitaal stelde hem in staat zich in alle rust verder te bekwamen. In 1834 ondernam hij een studiereis naar Parijs en Londen. Uit 1835 dateert zijn eerste uitgevoerde ontwerp, een *tulle*-fabriek op de stadswal bij de Reguliersgracht. Na een *grand tour* door Italië, Frankrijk en Duitsland, vestigde hij zich in 1838 definitief als particulier architect te Amsterdam, waar hij al spoedig naam maakte met twee be kroonde ontwerpen (1836) voor de nieuwe koopmansbeurs. Sinds 1840 was hij lid van de raad van bestuur van de Koninklijke Academie van Beeldende Kunsten en vanaf de oprichting in 1841 secretaris van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst. In 1851 werd hij lid van de Amsterdamse gemeenteraad en van 1855 tot zijn dood in 1857 was hij wethouder van Publieke Werken. In tegenstelling tot veel generatiegenoten die waren opgeleid bij de Genie of afkomstig waren uit de aannemerspraktijk, neigde Warnsinck naar het type van de *gentleman-architect* volgens de auteurs, aan wie deze gegevens ontleend zijn (bron 2).

Echter in de praktijk toonde hij, zoals we nog zullen zien, een voor een architect ongewoon grote, meer ingenieur-achtige, fascinatie voor de klimaat-technische kanten van zijn bouwwerken, gewekt in zijn jeugd wellicht door de lessen van Jonkhert, maar ongetwijfeld versterkt door zijn kennismaking met de essentiële rol die (klimaat)installaties speelden in de techniek van de cellulaire gevangenisbouw. Een gebied, waarop hij samen met van Gendt, pionierswerk in Nederland zou verrichten.

Missie naar Engeland en Schotland

In 1843 stak Warnsinck samen met de Ingenieur van den Waterstaat J.G. van Gendt de Noordzee over: “door Uwe Excellentie (de Minister van Justitie) met de vereerende zending belast, om kennis te nemen van de inrichting der Engelsche en Schotsche gevangnissen, volgens het *Pensylvanische* stelsel bestuurd, ... zoo hebben wij ondergeteekenden onze onderzoekingen, ingevolge de ons opgelegde taak, voornamelijk bepaald tot de nieuw gebouwde cellulaire gevangenis te Pentonville, nabij Londen..” (Bron 3). Het rapport, vergezeld van tekeningen, beschrijft zeer gedetailleerd de eind 1842 gereed gekomen Pentonville gevangenis in Noord-Londen: “tot bevordering van den geregelden loop onzer denkbeelden, en ter vermindering van nuttelooze herhalingen ..in vijf hoofdafdeelingen..te weten:

1. Punten betreffende de constructie.
2. „ „ de administratie en discipline.
3. „ „ den arbeid
4. „ „ de gezondheids-maatregelen
5. „ „ het godsdienstig en lager onderwijs, alsmede de bezoeken.”.

Deze gevangenis ontworpen door Joshua Jebb, majoor in het *Royal Corps of Engineers* en de eerste *Surveyor General of Prisons* in Engeland, vormde de culminatie van een langdurig proces van hervormingen en bouwtechnische vernieuwingen in het engelse gevangenisstelsel, welks beginperiode gemarkeerd wordt door de publicatie in 1777 van *The State of the Prisons*, waarin John Howard een gedetailleerd ooggetuigenverslag geeft van de (wan)toestanden in alle Engelse gevangnissen, en een bezielde pleidooi houdt voor hervormingen, welke hij mede baseert op zijn kennismaking met continentale voorbeelden, zoals de Rasphuizen in Amsterdam en Rotterdam. Deze instellingen, die dan al twee eeuwen bestaan, troffen Howard als “so quiet and clean, that a visitor can hardly believe he is in a goal” (geciteerd in bron 4)

Op hun beurt zijn de twee Hollandse bezoekers zeventig jaar na Howards bezoek aan Holland, diep onder de indruk van de perfectie waarmee in de Pentonville gevangenis het *Pensylvanische* stelsel in gebouw, beheer en regiem is vormgegeven, en wuiven zelfs iedere kritiek erop weg: “Dat eindelijk het systeem van afzonderlijke opsluiting, met *arbeid, toespraken* aan de gevangenen, *beweging in de open lucht, godsdienstig en lager onderwijs*, enz, eenige *aanleiding* tot waanzin zoude geven, is eene vrees, die *a priori* niet alleen betwijfeld konde worden, doch die daarenboven door de ondervinding geheel gelogenstraft is. – Wij hebben ons kunnen overtuigen en verklaren hierbij in gemoede, dat wij in geene gevangenis hiervan iets hebben kunnen bespeuren of dat wij eenigerlei oorzaak tot waanzin konden ontdekken. Te *Pentonville* is geen enkel veroordeelde waanzinnig geworden”. En voorts: “Het werk van *Dickens* betrekkelijk zijne redenering over de *Amerikaansche* gevangnissen, beschouwt men als eene *oppervlakkige* redenering van een ‘romanschrijver, die zich geen tijd gunde de zaak grondig te onderzoeken..” Dit schrijven de twee, na een reeks bliksembezoeken aan een groot aantal gevangnissen en een grondiger, maar niet al te langdurige studie van de Pentonville gevangenis, welke op dat moment bovendien nog maar enkele maanden in gebruik was! In tegendeel: “De heilzame gevolgen van het stelsel van onderlinge afzondering doet zich dan ook duidelijk opmerken. De Eerwaardige Geestelijk te Pentonville verklaarde ons, dat zich bij de gevangenen spoedig eene gunstige verandering van gedrag en gemoedsgesteldheid doet bespeuren, en dat zij na 6 maanden verblijf in de gevangenis geheel, zelfs uitwendig, hervormd zijn, zoodat dan ook nu reeds meer dan 60 veroordeelden aan de geestelijke verklaard hadden, dat zij zich nimmer in hun leven zoo gelukkig bevonden hadden”

Bouwkundige vernieuwingen

Laten we terugkeren naar het eigenlijke vakgebied der heren rapporteurs: *De punten betreffende de constructie*. Na een uitvoerige beschrijving van het gebouw, van zijn locatie, de ommuring, gebouwopzet, cellen, celdeuren, spionneergat en schaftgat, celramen, kleur der celmuren, privaten, waschbekkens en waterleidingen, verlichting (“in elke cel bevindt zich

eene gazlamp”), schellen, slaapstede en aanhorigheden, meubilair, “*zijn wij thans genaderd tot een der belangrijkste punten van den cellulairn gevangenisbouw; tot iets dat met het welzijn der gevangenen en de strenge in acht neming van het stelsel in naauw verband staat; tot iets dat de grootste omzigtigheid van den ontwerper eener goede cellulaire gevangenis vordert. Wij bedoelen de verwarming en luchtzuivering der cellen. Daar de deuren der cellen naauwkeurig moeten sluiten, en het om meer dan eene reden te verkiezen is de ramen vast te laten, zoo dient er op eene kunstmatige wijze in de behoorlijke luchtversching der cellen te worden voorzien, die, zoo dezelve deugdzaam is ingerigt, oneindig beter is dan die, welke door het openen der ramen verkregen wordt; eerstgenoemde werkt aanhoudend, in gelijke mate over de gansche gevangenis, en kan naar goedvinden geregeld worden, de laatstgenoemde daarentegen is slecht en ongelijk, hangt van den wil van iederen celbewoner in het bijzonder af, en stelt hem bloot aan nadeeligen tocht zonder de lucht eigenlijk te ververschen; terwijl het niet meer dan pligmatig is voor het behoud der gezondheid van den veroordeelden zoveel mogelijk zorg te dragen. De voor de ademhaling ongeschikt geraakte lucht moet dus uit elken cel worden weggevoerd, en door versche, bij koud weder ook verwarmde lucht, worden hersteld, zonder dat het in de magt van den veroordeelde ligt hieraan eenige stoornis te veroorzaken, of door de daartoe gezegde maatregelen, de gelegenheid te kunnen vinden, om op eene geheime wijze met zijne medegevangenen eenige gemeenschap te hebben”.* (cursief van HvH)

Vervolgens beschrijven van Gendt en Warnsinck het in Pentonville toegepaste systeem van *Thermo-ventilatie*, waarop straks bij de bespreking van de Leidse strafcellen nader wordt ingegaan.

Hun rapport circuleerde tussen diverse departementen en kwam zelfs koning Willem II onder ogen, die via de minister van Justitie zijn grote waardering aan de auteurs deed toekomen (bron 1). Koninklijke belangstelling bestond er ook elders: Prins Albert, de koningen van Pruisen en Saksen, Groot-Hertog Michael van Rusland en Prins Alexander van Nederland behoorden tot de eerste bezoekers, en besloten vaak ter plekke hun eigen gevangenissen volgens het Pentonville-model te (her)bouwen, zoals de Moabit-gevangenis in Berlijn (1843-1846).

“Practical men, and men of science, who had fully examined the question, had allowed that the details of the Pentonville system as at first established were soundly deduced from unquestioned laws of our moral nature. (J.T. Burt, 1852, geciteerd door bron 5)

Hoewel in Nederland het stelsel van afzonderlijke opsluiting pas met de definitieve vaststelling van het wetboek van Strafrecht van 1881 officieel werd ingevoerd, was het voor dat moment ook niet verboden, en ter discretie van de voor het gevangeniswezen verantwoordelijke minister, tot 1842, die van Binnenlandse Zaken, daarna de minister van Justitie. De-

ze, F.A. van Hall, een warm voorstander van het stelsel, was het die van Gendt en Warnsinck naar Engeland stuurde en in 1844 opdracht gaf tot het ontwerp van de nieuwe gevangenis bij de Leidsche Poort in Amsterdam.

Warnsinck assisteert Waterstaat

Bij Koninklijk Besluit van 17 sept. 1845 werden van Gendt en Warnsinck ook belast met de directie over de uitvoering van de Amsterdamse gevangenis, en werd Warnsinck “...tot bevordering zoo van eenvormigheid in de meest doelmatige daarstelling van nieuwe gevangenissen ook in andere Provinciën, als van spaarzame aanwending der daartoe door de ondervinding aangewezen middelen” belast om de hoofdgenieurs en de Ingenieurs van de Waterstaat “met betrekking tot de bouwing van nieuwe cellulaire gevangenissen, of van gedeeltelijke verbouwing van bestaande oude gestichten, naar het cellulaire stelsel, behulpzaam te zijn, ter opneming van den beschikbare grond, en de ontwerping der vereischten plans; terwijl de uitwerking daar van even als de begroting van kosten, en de directie over de werken, op de gebruikelijke wijze aan de ambtenaren van den Waterstaat zal blijven opgedragen, vooral bij den bouw van kleine huizen van Arrest;”

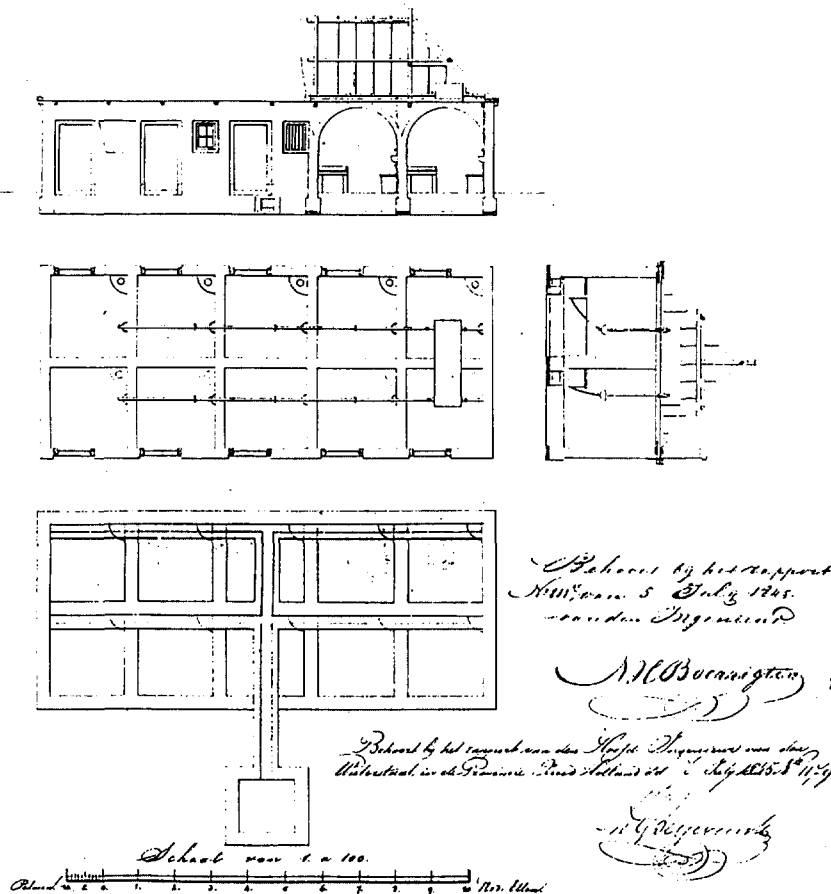
Hij blijft zelfstandig architect en zal op basis van gewerkte dagen een vacatie-geld ontvangen. In een brief aan de minister van 9 november 1845 deelt hij mee: “Zo heb ik de eer aan Uwe Excellentie te kennen te geven dat het mij wenselijk is voorgekomen in de eerste plaats het ontwerp voor de bouwing van strafcellen in het Huis van Militaire Detentie te Leijden te behandelen, waartoe ik mij geheel disponibel stel”.

Leiden in dubbel opzicht binnenste buiten gekeerd

In Leiden is men dan al op zijn minst 5 jaar bezig met het verkrijgen van toestemming voor de bouw van een aantal strafcellen, gezien een op 26 augustus 1840 gedateerd “Plan en Kosten tot het aanmaken van Tien afzonderingsvertrekken (:cellen of kachotten per man in te rigten, op de groote binnenplaats van de Militaire strafgevangenis bij Leijden in front west en oostzijde”, begroot op fl. 2185.05.75. (Met rood heeft een onbekende ambtenaar deze begroting gecorrigeerd: er moeten “ook nog fondamente[n]” onder ad fl. 124.41.25. , zodat hij op een “gecorrigeerd” totaal van fl. 2300,00 komt!) Op 7 juli 1845 dient de Hoofdingenieur van den Waterstaat in de provincie Zuid-Holland, M.G. Beijerinck, opnieuw een “Begroting van Kosten voor een gebouw met tien afzonderlijke strafcellen op de groote binnenplaats aan de Militaire Gevangenis nabij Leiden” in, begrote kosten fl. 2800,00. Wel iets duurder, maar het plan is verbeterd ten opzichte van “het primitive” omdat iedere cel van een” privaat en waschbak, gevoed door een vergaderbak op zolder en geloosd in de privaten is voorzien”.

Voorts “daar het project met de meeste spaarzaamheid is opgemaakt, zoo zullen de Cellen niet zeer sterk zijn, aangezien echter het gebouwtje op eene binnenplaats zal worden

Opstand en plattegrond-teekening van tien Strafcellen, bestemd voor de Militaire Gevangenis te Leyden.

gesticht en eene wacht daarbij behoort te zijn zo zal men naar het gevoelen van de Hoofd-Ingenieur in dier voege met dezelve kunnen volstaan. Wanneer men de cellen genoegzaam sterk zoude willen maken, dan diende men dezelfde inwendig van eene houten bekleding te voorzien, hetgeen de kosten aanmerkelijk zoude verhoogen". Bij de aanvraag is gevoegd een "Opstand en Plattegrond-teekening van tien Strafcellen, bestemd voor de Militaire Gevangenis Te Leyden" van de hand van den Ingenieur N.H. Boerrigten (afb. 1).

We zien twee maal vijf ruggelings tegen elkaar gelegen cellen van ongeveer 2 bij 1.9 meter. De deuren en ramen zitten in de buitenmuur. Onder de, op de gemetselde celgewelven geplaatste dakkap, is inderdaad het waterreservoir te zien, met leidingen naar de wasbakken en de afvoeren naar de privaten in iedere cel. Interessant zijn de 3 varianten "raambekleding": één met vier ruitjes, één met tralies en één met een trapeziumvormig luik ervoor, waarschijnlijk is dit het soort *ruif*, ook te zien op de foto van omstreeks 1880 (Afb. 2, bron

Afb. 1. Opstand en plattegrond van de militaire gevangenis in Leiden.

10), waardoor het uitzicht belemmerd, maar licht-en luchttoetreding tot de cel gehandhaafd bleef. Tenslotte is er in iedere cel een brits gedacht.

Warnsinck reageert in januari 1846 op dit plan met een compleet verschillend en tot in de puntjes uitgewerkt alternatief. Gelukkig is deze tekening, met zijn met een zeer fijne pen getekende en ingekleurde details bewaard gebleven in het Algemeen Rijksarchief (afb. 3, bron 6).

Het toont dat Warnsinck goed heeft rondgekeken in de Pentonville-gevangenis. De tekeningen vertonen een treffende gelijkheid met die van Major Jebb, anderzijds laat dit alternatief geen spaan heel van het plan van de Waterstaatsingenieurs en hun Leidse opdrachtgevers.

– Warnsinck heeft het hele cellencomplex van de binnenplaats naar binnen gehaald (de maat van 9.20 el is gelijk aan de dieptemaat van de Pesthuiszalen om de binnenplaats¹);

– De celdeuren zitten niet meer in een buitenwand, maar komen uit op een binnengang of corridor. De celmuren zijn tweesteens dik, 36 cm, en de celdeuren zijn dubbel uitgevoerd, de binnenste aan de binnenzijde met ijzeren platen beslagen en voorzien van schaftluikje en afsluitbaar spie-slot, geheel volgens engels voorbeeld;

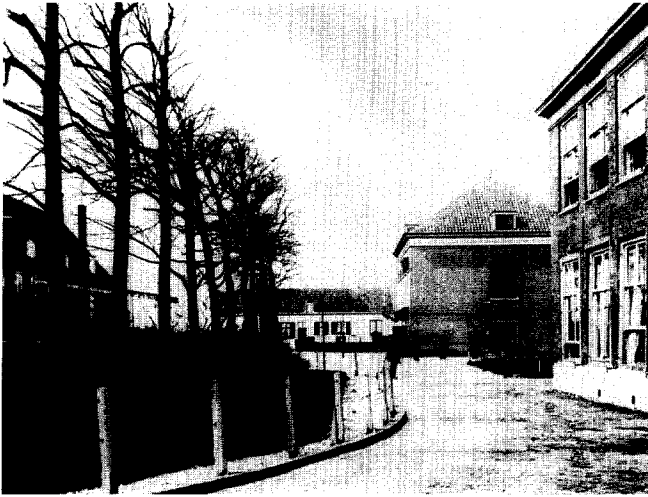
– De toiletputten zijn geplaatst op een 'hardstenen stinkbak' met waterslot, bedoeld om het onderling contact via deze (onsympathieke) weg uit te sluiten²;

– De gevangenen slapen in, overdag opgerolde, hangmatten. De "Hangmat-oogen in de Separatie-muren" lopen niet door de muur heen, maar zijn per cel in hoogte verspringend ingemetseld, dit om te voorkomen dat via klopsignalen gecommuniceerd zou worden.

– Omdat in het cellulaire stelsel gevangenen aan geen enkele gemeenschappelijke activiteit mochten deelnemen, werd er op cel ook gewerkt, onderwijs genoten etc., De daarvoor benodigde extra ruimte werd behalve door de wegneembare hangmat geschapen door de afmetingen van de cel te vergroten, al weer volgens Engels voorbeeld, tot 2.15 bij 3.24 m.;

– het aantal cellen is van 10 naar 25 gestegen, over twee verdieping verdeeld.

Een trappenhuis en aan twee uiteinden van de gang op iedere verdieping een lichtportaal en tenslotte een aparte ruimte

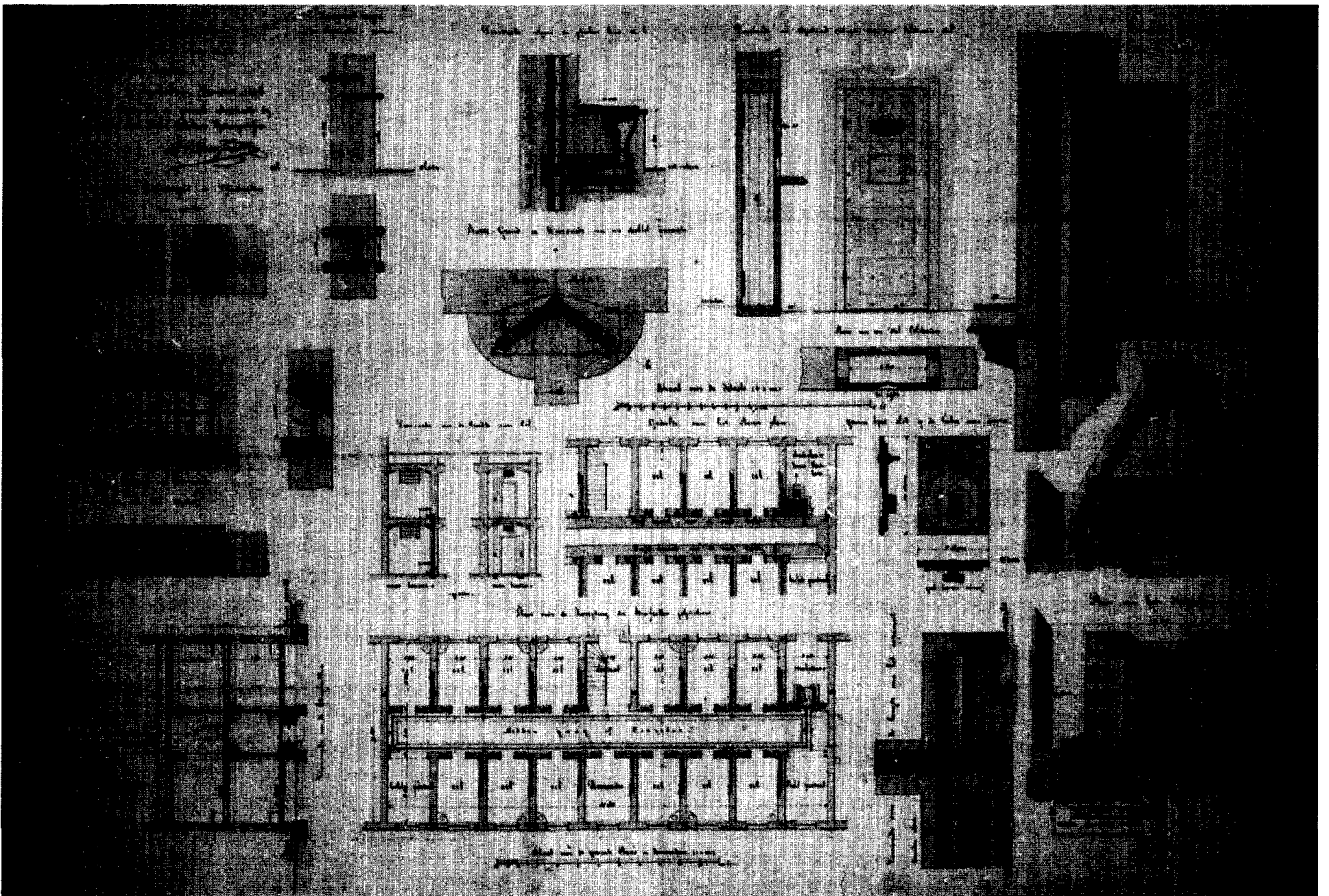
Afb. 2. Het voorterrein ten noorden van het pesthuis met rechts van het midden het strafcellengebouw ca 1880 (naar foto G.A. Leiden).

voor een bewaarder besloegen tezamen de ruimte van 7 cellen.

– Nog twee extra celruimten nam het door Warnsinck ontworpen thermoventilatie-systeem in beslag. Met twee corridors van 2 bij 21.80 m, zien we dat in het plan van Warnsinck op de eigenlijke celruimte van $25 \times 7 = 175 \text{ m}^2$ er totaal bijna 107 m^2 extra blijkt aan verkeers-, installatie- en andere ruimte. Vergeleken met het simpele plannetje van Waterstaat van 10 celletjes van 4 m^2 en verder niks, dus een enorm verschil. Van 40 m^2 netto tot 280 m^2 netto, oftewel 7 keer zoveel ruimte voor 2.5 maal zoveel celplaatsen!

De beschrijving van het door Warnsinck ontworpen thermoventilatie-systeem is te vinden in het bovengenoemde rapport van 1843 over Pentonville. Die onderdelen in de beschrijving die op de typische omstandigheden in Pentonville slaan, zijn tussen haakjes vervangen door de onderdelen van het Leidse ontwerp, de cursiveringen zijn van van Gendt en Warnsinck zelf.

“De verse lucht wordt (via de deur van de stookplaats gelijkvloers) gevoerd en verder geleid naar een horizontaal ka-

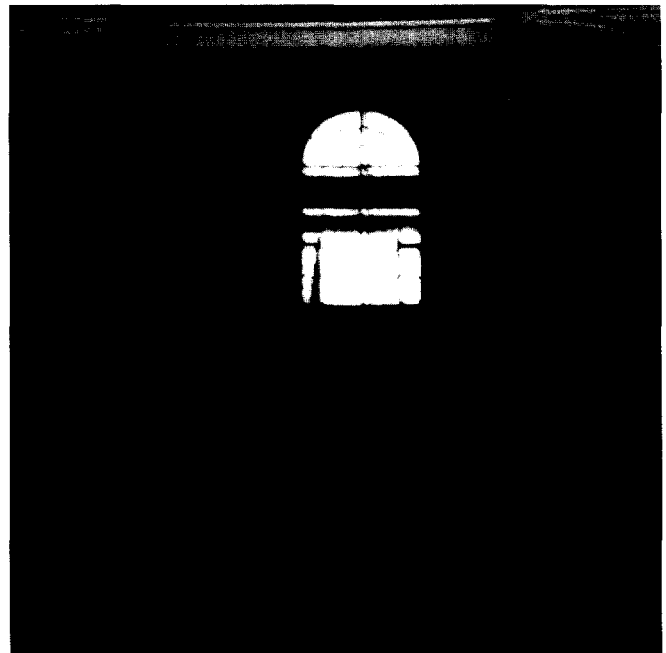
Afb. 3. Plan van Warnsinck uit 1846 (Algemeen Rijksarchief Den Haag Inv.nr. 819-1).

naal, onder de vloer langs elke zijde van (de) Corridor. Deze lucht komt in aanraking met de heetwaterketel in de stookplaats, en deszelfs pijpen, die door gezegd kanaal loopen, en wordt op die wijze des *winters* tevens behoorlijk *verwarmd*. Uit dit *hoofd-kanaal* wordt de lucht naar iedere cel gevoerd door in den Corridormuur gemetselde buizen, die boven de Celdeuren vlak onder het welf, door middel van ijzeren roosters, uitmonden. De bedorven lucht daarentegen ontwijkt door zodanige roosters (in de separatiemuren) aan de bodem van elke cel, en wordt door buizen in de (separatiemuren) gevoerd naar de hoofdkanalen der bedorven lucht. (zie driehoekige kanalen onder vloer verdieping op doorsnede.) Deze hoofdkanalen staan in verband met de (schoorsteen van het heetwaterapparaat), en bij den zomer, als (dit) niet gebruikt (wordt), met de afzonderlijke (trekhaard boven), zoodat de daarin vervatte bedorven lucht in beide gevallen verwarmd, en dus verdund wordend, door het verbroken evenwigt genoodzaakt is op te trekken en te ontwijken. Op die wijze ontstaat het gansche jaar door eene onafgebrokene lucht-circulatie en bij den winter tevens eene *gelijkmatige* warmte door het gansche gebouw en in alle cellen. Daar elke cel een afzonderlijk kanaal voor de versche en een voor de bedorven lucht heeft; daar verder de uitmonding van het eerste geheel buiten het bereik der gevangenen ligt; en in de bedorven lucht-kanalen behoorlijke maatregelen zijn getroffen om de leiding des geluids te verhinderen, zoo kunnen de veroordeelden, ook langs deze weg hoegenaamd geene verstandhouding met elkander aanknopen, terwijl de roosters met een zeer groot aantal zeer kleine gaten voorzien, van voldoende dikte uit ijzer gegoten, en behoorlijk in het metselwerk bevestigd, den gevangene genoegzaam belet om aan een of ander schade toe te brengen. Deze inrigting voldoet ook volkomen aan de verwachting en heeft niets anders dan een heilzaam gevolg op de gezondheid der gevangenen gehad.) (aanbevolen.. zowel om de goede uitwerking als terzake van de min kostbare verwarmingswijze; hebbende dezelve (in Pentonville) gedurende de strengste koude in den afgelopen winter (1843), bij eenen inwendigen warmtegraad van 56° Fahr. niet meer bedragen dan 2.5 cent per cel in de 24 uren". (bron 3, p 73/74) Zo moet ongeveer de toelichting van Warnsinck op zijn tekening geluid hebben. De militairen in Leiden en de Waterstaatsingenieurs zullen met een mengeling van eerbied, verbazing en ongeloof naar dit *High-Tech* ontwerp hebben gekeken.

Eerbied voor deze door de Koning zelf op hen afgestuurde gentleman-architect en zijn technisch geavanceerde ingenieuzen plannen, ook nog eens prachtig getekend en geaquarelleerd, als betrof het een definitief ontwerp en niet slechts een advies.

Ongeloof wellicht in de doelstelling en het nut van de totale afzondering, gericht op het voorkomen van morele besmetting van gevangenen onderling. Immers in Het huis van Militaire Detentie gebeurde verder alles: slapen, eten, werken, luchten in grote gemeenschappelijke ruimten.

En verbazing: waren zij al jaren bezig om een paar simpele, zo goedkoop mogelijk uitgevoerde, afzonderingscellen

Afb. 4. Middengang met rondgaande galerij op de eerste verdieping (foto auteur 1998).

van "s-Gravenhage" los te peuteren, en nu dit veel uitgebreidere, vernuftige, maar onbetaalbaar ogende plan, waarvoor ze bovendien nog een deel van hun bestaande gebouw moesten inruimen.

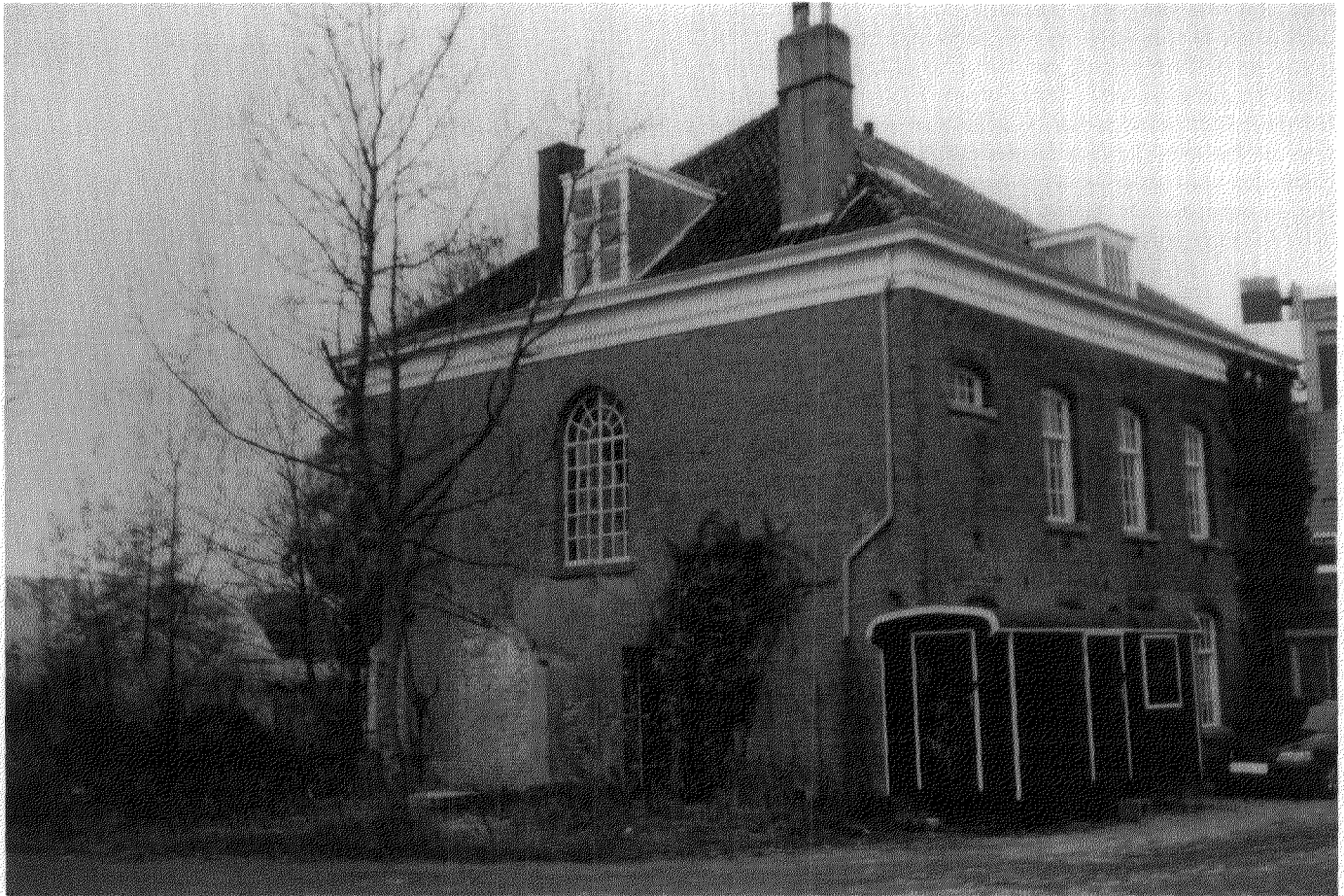
Schot in de zaak

Helaas ontbreken ons de stukken om de ongetwijfeld boeiende discussie uit te heffen boven het niveau van speculaties. We weten slechts dat ook dit "inbouwplan" van Warnsinck niet is doorgegaan en dat het uiteindelijke strafcellengebouw in de onderhandelingen helemaal buiten het Pesthuis terecht is gekomen. De oorspronkelijke bouwtekeningen konden niet teruggevonden worden, maar wel een exemplaar van het gedrukte bestek in het Leidse Gemeentearchief (bron 7). Uit de datering, 1 maart 1847, blijkt dat het definitieve plan en de goedkeuring ervan toch in een ambtelijke stroomversnelling moeten zijn geraakt. Volgens het bestek moet het gebouw 1 Mei 1848 definitief opgeleverd worden door de aannemer.

Art.2 geeft een beschrijving van het werk:

"Dit gebouw hetwelk volgens uitbakening op het open terrein tusschen het Huis van Militaire detentie en de Kommandantswoning moet geplaatst worden, zal bevatten 20 cellen.

Het gebouw, aan welks zijden twee boven elkander geplaatste rijen cellen komen, die door eenen gang van elkander zijn gescheiden, zal buitenwerks eene lengte hebben van 13.14, breedte van 12.00 en hoogte onder de muurplaat van 8

Afb. 5. Het huidige gevelbeeld van de gevangenis, gezien vanuit het westen (foto auteur 1998).

el boven den beganen grond of 2.80+AP., en worden afgedekt door een beschoten pannen dak, zoo als later wordt beschreven”.

Wat uit deze beschrijving niet naar voren komt, maar daarentegen het meest karakteristieke element van het gebouw vormt, is dat de gang op de eerste verdieping is vervangen door een rondgaande galerij, opgelegd op gietijzeren consoles. Deze galerij omgeeft een vide, waardoor in het midden van het gebouw een dubbelhoge ruimte ontstaat die door grote gietijzeren toogramen in voor en achtergevel verlicht wordt. (afbeelding 4)

Interessant is dat op de tekening van Warnsinck's "inbouwplan" met potlood een dergelijke vide, omgeven door een galerijhek al is ingeschetst, met een maat van .80 erbij geschreven. Door Warnsinck zelf? In ieder geval verkreeg het definitieve strafcellengebouwte zijn typische *Panoptische* middenruimte, van waaruit alle celdeuren in het oog en oor gehouden konden worden. De twintig cellen waren 3.49 bij 2.045 m groot, de middengang beneden (het 'vlak' in gevangenisjargon) mat 3.36 bij 12.19 m, de rondgaande galerij is .90 m breed. Al met al een netto oppervlak van 142,6 m² voor cellen, 41 m² voor 'vlak' en 25 m² voor galerij, inclusief de vide van 1.56 bij 10.39 m, totaal zo'n 225 m² en daarbij dicht in de buurt van de 280 m² voor 25 cellen van Warnsinck's "inbouwplan". Een nieuwe oppervlakte norm voor de gevangenisbouw was daarmee in steen vastgelegd.

Van (bijna) alle gemakken ontdaan

Ook al was Warnsinck's inbouwplan dan gesneuveld, hij kon redelijk tevreden zijn met het definitieve plan, dat door zijn vrijstaande positie het principe van afzondering alleen maar beter ondersteunde. Celafmetingen, inrichting, detaillering van ramen, deuren, vloerafwerking (asfalt zoals in Pentonville), de Panoptische opzet, details als de hangmatbeugels (640 ponden gesmeed ijzer te verwerken volgens het bestek) en de stinkbakken met waterslot voor de privaten,³ dit alles werd overgenomen door de ingenieurs van Waterstaat. Echter van zijn belangrijkste troetelkind, het systeem van Thermo-

Ventilatie is geen spoor terug te vinden, noch in het Bestek noch in het gerealiseerde gebouw. Voor ventilatie vertrouwde men op het aloude, te openen raam, maar hoe in de winter verwarmd moest worden, is een raadsel. In het toch nauwkeurige bestek ontbreekt iedere aanwijzing hieromtrent: geen schoorsteen zelfs. Met opzet over het hoofd gezien?

Ook de wasbakken en waterleiding, die nog wel in het eerste simpele Waterstaatsplan zaten, zijn in het definitieve plan verdwenen. Wegbezuinigd?

Besluit

Hoewel Warnsinck, met van Gendt, gelijktijdig als ontwerper van de veel grotere gevangenis in Amsterdam bezig was, en daar wèl zijn uit Engeland geïmporteerde voorstellen integraal kon uitvoeren (waarbij overigens het thermo-ventilatiesysteem nog verre van volmaakt bleek te zijn⁴), werd het strafcellengebouw in Leiden twee jaar eerder opgeleverd en kan daarom met enig recht het Prototype van de Cellulaire gevangenis in Nederland worden genoemd, een co-productie van Waterstaat en Warnsinck. Architect, maar misschien belangrijker: pionier op het gebied van klimaat-installaties in Nederland.

Naschrift

In 1890 werd het pesthuiscomplex bestemd als Rijkswerkinrichting voor vrouwen, terwijl het strafcellengebouw de functie van Huis van Bewaring kreeg, waartoe tot dat moment het Gravensteen had gediend. Bij die gelegenheid is wellicht de ommuurde wandelplaats aan de westzijde gemaakt, welke bij

de recente verbouwing van het pesthuis aan het bouwverkeer ten offer is gevallen. Overigens vervulde het deze functie maar tot 1902. Daarna heeft het als woning voor Zaalopzichteressen van de "vrouwengevangenis" in het Pesthuis zelf gediend. Waarschijnlijk zijn in deze periode een aantal celluswanden gesloopt en een aantal van de hooggeplaatste cellen naar beneden toe vergroot, wat leidde tot het huidige gevelbeeld (afb. 5).

In 1909 wordt door het dalend aantal "verpleegde" vrouwen, tevens een Rijksopvoedingsgesticht voor jongens in het Pesthuiscomplex ondergebracht. Er is sprake van het inrichten van 2 cellen als cachotten. Op de eerste verdieping zijn nu nog twee cellen door een zwaar traliehek in tweeën gedeeld (afb. 6).

In 1915 wordt het hele gebouw bestemd voor moeilijk hanteerbare jongens en vinden de opzichteressen elders onderdak. In 1918 verdwijnen ook de laatste vrouwelijke verpleegden naar Gorinchem, en huizen er nog uitsluitend jongens in het complex tot 1928, toen het Rijksasiel voor Psychopaten werd, in 1933 al weer gesloten. Kort daarna wordt het complex ingericht als Legermuseum, en vestigt men in het strafcellengebouw de restauratiewerkplaatsen, incl. een smederij, waarvan de schoorsteen nog aanwezig is. Als het Legermuseum in de jaren '80 naar Delft verhuist, volgt een wat onduidelijke periode, waarin naar mondelinge mededeling van de huidige gebruikster, een beeldend kunstenaar, zowel de 3 Octobervereniging voor opslag van zijn feestartikelen, als de Studentenweerbaarheid het cellengebouw als omkleedruimte en arsenaal(?) gebruikt. Ondanks zijn leeftijd en dit veelsoortige gebruik, staat het gebouwtje er nog stevig bij. Met name van binnen verraden allerlei details duidelijk zijn afkomst. Dit ware zo voor de toekomst te bewaren. In dit, 150ste jaar van zijn bestaan zijn latere aanbouwen gesloopt en wordt de buitenkant gerepareerd in afwachting van een nieuwe bestemming (bron 8 en mondelinge mededeling Mevr. J. van Dongen te Leiden).

Afb. 6. Cel op de eerste verdieping (foto auteur 1998).

Noten

- * Bij het archiefonderzoek heeft in een vroeg stadium Ir. Inger Döll, b.i., de auteur geassisteerd, waarvoor zijn hartelijke dank.
- 1 Warnsinck hanteert al wel het vanaf 1820 ingevoerde metrische stelsel van maten, maar nog in combinatie met traditionele termen: meter = el, decimeter = palm, centimeter = duim, millimeter = streep. De binnenwerkse dieptematen van de diverse Pesthuiszalen zijn resp.: 9.285 m, 9.217 m, 9.340 m en plaatselijk sterker afwijkend: 9.678 m, volgens opgave van het restaurerend Architectenbureau Verheyen c.s. te Leiden)
 - 2 Tijdens een bezoek aan een van onze meer recente gevangnissen, vertelde de chef van de technische dienst, dat een waterslot of siphon niet afdoende was. Gedetineerden dweilden met een handdoek de siphon leeg en herstelden op die manier de (spreek)verbinding. Met gepaste trots liet hij echter zien, dat de techniek ook hier weer voortgeschreden was: hij had twee elektroden in het siphon ingebouwd. Wanneer het (stroomgeleidende) water werd weggedweild, werd het electrisch circuit onderbroken en opende zich via een relais een kraantje, dat het water weer aanvulde. Een letterlijk voorbeeld van "dweilen met de kraan open" dus. Hier wordt werkelijk Sisiphon-arbeid van de gedetineerden geverg'd, welke doet denken aan die in de legendarisch waterkelder van het Amsterdamse Rasphuis, waar werkschuwe gevangenen mochten kiezen tussen pompen of verzuipen.
 - 3 De hardstenen stinkbanken zijn op dit moment niet meer zichtbaar, maar vermoedelijk, onder later aangebrachte vloerafwerkingen verborgen, nog wel aanwezig, evenals de in de buitenmuren ingemetselde verticale afvoerbuizen. In de gevels zijn van dit systeem nog wel de hardstenen onstoppingsproppente zien.
 - 4 In het in 1850 opgeleverde Huis van Bewaring in Amsterdam blijkt het daar wel toegepaste thermo-ventilatie tot een vooral in de zomer benauwend klimaat te leiden. Per brief van 20 juli 1851, deelt Warnsinck mede dat ook in de modelgevangenis te Pentonville dit probleem is gesignaleerd en men de celramen weer te openen heeft gemaakt, op zo'n manier dat er via het openstaande raam toch niet gecommuniceerd kan worden. Als bijkomend voordeel vermeldt hij dat zomers zelfs de trekhaard niet gestookt hoeft te worden, dus nog goedkoper ook..! Hij sluit een schets bij van een oplossing waardoor ook in Amsterdam de ramen weer open kunnen.

Bronnen:

- 1 Algemeen Rijksarchief, 2.09.01 III: Ministerie van Justitie 1823-1876, Afdelingsverbalen Gevangeniswezen 2919 dossier 14, jan. 1844 - dec 1846.
- 2 P.T.E.E. Rosenberg en G.H.P. Steenmeijer, Warnsinck en Pierson, rijksbouwkundigen avant la lettre, in: *De Rijksbouwmeesters. Twee eeuwen architectuur van de Rijksgebouwendienst en zijn voorlopers*, Rotterdam 1995, pp. 149 e.v.
- 3 Rapport van J.G. van Gendt, Ingenieur van den Waterstaat, en I. Warnsinck, Architect, aan zijne Excellentie den Minister van Justitie, *aangaande de verbeteringen, welke in den laatste tijd in Engeland en Schotland betrekkelijk den gevangenisbouw zijn ingevoerd*. Amsterdam, 22 November 1843. (Dit rapport verscheen in druk op pagina's 45 t/m 117, in het eerste jaarverslag ,1848, van het in 1847 opgerichte Koninklijke Instituut van Ingenieurs, exemplaar aanwezig in de bibliotheek van de TU Delft)
- 4 Michael Ignatieff: *A Just Measure of Pain. The Penitentiary in the Industrial Revolution, 1750-1850*. New York 1978.
- 5 Robin Evans, *The fabrication of virtue. English prison architecture 1750-1840*. Cambridge 1982.
- 6 Teekeningen voor de daar te stellen Strafcellen in het huis van militaire detentie te Leijden, Amsterdam, januarij 1846. De Architect, belast met de generale adsistentie bij het ontwerpen van Rijks Cellulaire Gevangnissen, Is. Warnsinck. Algemeen Rijksarchief Den Haag, RGD.4. Inv.nr.819.1.
- 7 Bestek en Voorwaarden, waarnaar zal worden aanbesteed, het bouwen van eenige straffcellen, nabij het Huis van Militaire detentie te Leyden. Opgemaakt door den Ingenieur van de Waterstaat, J.R.T Ort, gezien en ingezonden door de Hoofd-Ingenieur M.G.Beyerinck, 's Gravenhage, den 1sten Maart 1847. Leids Gemeentearchief. (Het exemplaar is voorzien van de door Beyerinck(?) geschreven opdracht: "Hiermede hoop ik de Heer van der Pauw geen ondienst te doen". Van der Pauw was op dat moment de stadsarchitect van Leiden).
- 8 M.A.Petersen, *Gedetineerden onder dak. Geschiedenis van het Gevangeniswezen in Nederland van 1795 af, bezien van zijn behuizing*, (Diss.) Leiden 1978.
- 9 L.Ali Cohen, *Handboek der openbare gezondheidsregeling en der geneeskundige politie*, Groningen, 1872, p189, geciteerd in Niels L. Prak, *Het Nederlanse woonhuis van 1840 tot 1940*, Delft 1991.